

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על פתגמים ומקורותיהם

(סיום 1)

לשונונו לעם פו, עמ' 110 : „אם אין אתה יכול לקצץ יד אויבך החזר לו שלום — אמנם עננון מקדים : כמאמר החכם ; אולם לבי אומר לי, כי פתגם זה היה שגור גם בפי פשוטי העם דוברי אידיש. ואחלי יש למצוא ראייה לכך בגרסה הראשונה לאיתו פתגם... אם אינך יכול לחתוך יד אויבך נשוק אותה ; זה הנוסח הראשון טבוע במטבע של חכמת אידיש, כידוע. — באידיש לא ידוע לי פתגם זה, אבל הוא נמצא בשתי גרסותיו בספר „נועם המידות“ לר' נתן עמרם (חלק א, שאלוניקי תרכ"ה, דף יב, סוף ב) : „כשאין בך יכולת לחתוך ידו [של האויב] — נשוק אותה והשלם עמו. ומשל בבלי אומר : יד אשר לא תוכל לנשכה — נשקנה“ (יהודה, משלי ערב, 1477).

עמ' 111 : „זה המשל שאומרים בשבוס : חתול או תרנגול ובלבד שיהא עוף לשבת.“ —

באידיש : „א קאץ אדער אן אינדיק, אבי אן עוף אויף שבת“ (יודישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, געזאמעלט און דערקלערט פון איגנאץ בערנשטיין, ווארשוי תרס"ח, מס' 3146).

1 הערות לליקוטיהם של י"א זיידמן ושל ש' תודר בלשונונו לעם קונט' פו, צד, צו—צח, ק—קא, קט.

קונטרס צד, עמ' 58, הערה 3: „השחה שימוש המליצי של מאמר חז"ל: כל הנגעים אדם רואה חוץ מנגעי עצמו (נגעים ב, ה)“.

מן הראוי לציין, שכבר המאירי (ה"א ט' — ע"ה / 1249 — 1315) השתמש במאמר הלכתי מובהק זה במובנו ההלצי. וכה דבריו בפירושו לאבות א, ז (ניו יארק תש"ד, עמ' 92): „שאי אפשר לאדם בלא אוהב שיספר לו קורותיו ויתקן ענייניו בעצתו, שאפילו משכיל שבמשכילים צריך לעצת נולתו. ודרך צחות אני אומר: „כל הנגעים אדם רואה חוץ מנגעי עצמו“.

עמ' 59: „אין רע בלי טוב“.

פתגם שגור זה, המובא כאן מתוך „כלב חוצות“ של עגנון, כבר נמצא אצל ר' אברהם סבע בספרו „צרור המור“ על התורה (חובר בסוף המאה הט"ו): „אין רע שאין בו טוב“ (בדפוס ויניציאה רפ"ג, דף [24] א). ור' מנחם די לונזאנו כותב: „אין רע שאין בו מעט טוב מצד אחד“ (שתי ידות, ויניציאה שע"ח, דף כז, א).

שם: „כל מקום שהלך מזלו עמו“.

בניגוד למשל הערבי, המשנה את מקומו / ישתנה מזלו עמו' (ובארה, שעשועים, עמ' 16), וכבר עמד דוידזון (שם, הערה 4) על כך, ש„כוונת הפתגם היא, כי שינוי מקום גורם שינוי מזל לרע. והוא הפך כוונת הפתגם השגור בפי העם: „משנה מקום משנה מזל“.

קונטרס צז—צח: עמ' 157, הערה 1: „אין חכם כבעל נסיון —
מעשה אפוד.“ —

הכותב לא ציין את המקום בספר. והוא בסוף הקדמתו,
עמ' 25. ויש להעיר, שאמנם בפינו שגור לומר נסיון בלי
ה"א הידיעה, אבל במעשה אפוד וכן במקורות אחרים: הנסיון.

שם: „אשרי מי שמת ואוי למי שעתיד למות.“ —
השווה קינות לתשעה באב, החרישו ממני ואדברה:
אשריהם משכילים כרקייע זוהרים / במנוחות שלום נחו
ישרים / אוי ואבוי שוד ושבר לנותרים'.

שם: „ברצות אלוהים — גם מקל עץ יורה חץ“. ובהערה 4:
„ברצות ה' דרכי איש גם אויביו ישרים עמו — משלי טז, ז.“ —
במקרא הנוסח: ישרים אתו. והשווה אגרות ח"ג ביאליק,
כרך ג, עמ' עז: „ברצות ה' דרכי איש גם המטאטא יורה כחץ“.
עמ' 159, הערה 14: „מה לכהן בבית הקברות? שמ"ר פ"ה.“ —
בשמות רבה, פרשה ה, פסקא יד, הנוסח: „מי ראה
כהן בבית הקברות?“. אולם ראה הערתי לעיל (לשונונו
לעם, קונט' קיב, עמ' 264).

שם: „נאמנות נשיכות אשתך מנשיקות אשת חברך.“ —
על פי משלי כז, ו: „נאמנים פצעי אוהב ונעתרות
נשיקות שונא“.

קונטרס ק—קא, סוף עמ' 227: „אין בודקין לפרנסה.“ —
על פי בבא בתרא ט ע"א: „בודקין למזונות ואין בודקין
לכסות... בודקין לכסות ואין בודקין למזונות“.

עמ' 228 : „אין העור מחזיק את הבשר.“ —
על פי גיטין נו ע"א: ,צבי זה אין עורו מחזיק את בשרו'.
שם : „אם אין כאן צרורות (כסף), אין כאן כלום ; אם צרורות
כאן הכל כאן.“ —
על פי סוכה נג ע"א : „אם אני כאן, הכל כאן ; ואם אני
כאן, מי כאן ?“.

שם : „המיתה היא קץ כל הקצים.“ —
השווה : „המוות — סוף כל הצרות“ (ר' יהודה אריה
ממדינה, מדבר יהודה, ויניציאה שס"ב, דף עג ע"א).

עמ' 229 : מכבדים את הספסל כבוד גדול בשבתם עליו.“ —
השווה : „לא מקומו של אדם מכבדו, אלא אדם מכבד
את מקומו“ (תענית כא ע"ב).

שם : „משיחתו של אדם ניכר מי הוא.“ —
הרי זה תרגומה של האמרה הארמית, מפומיה דבר-נש
אשתמע מאן איהו' (זוהר בלק דף קפו ע"א).

שם : „נגד המזל אין עצה ואין תבונה ואין זריות.“ —
עיין טביוב, אוצר המשלים והפתגמים, סימן 206 :
„אין חכמה ואין תבונה / לנגד פרוי פֶּאָרטונאַ“.

שם : „תוכן עַל וקליפתן פלט.“ —
על פי חגיגה טו ע"ב : „תוכו אכל, קליפתו זרק“.

שם : „תחילתו — מתוק כצפיחית בדבש, וסופו — מר כחזרת.“ —
השווה ירושלמי פסחים פרק ב הלכה ה : „מה חזרת
תחילתה מתוק וסופה מר“.

קונטרס קט, עמ' 179: „במסה הלכה ואגדה נאמר: ואם אין גרעין, פרח מנין? בניסוח זה אנו שומעים הד ובת קול לניב שבקבות התלמוד: רבי לא שנה, רבי חייא מניין?״. — ואני איני שומע כאן לא הד ולא בת קול לניב הנ"ל, אלא לדברי המשנה במסכת פאה (ז, ז): „אם אין בציר, עוללות מנין?״. אגב, איני מבין את הלשון, לניב שבקבות התלמוד. הלא תלמוד ערוך הוא: וכי רבי לא שנאה, רבי חייא מנין לו?״ (עירובין צב ע"א, יבמות מג ע"א); ובנוסח אחר: רבי לא שנה, רבי חייא מנא ליה (נידה סב ע"ב).

עמ' 180: „אין עולם אלא אחד״. —

מובא במשנה, סוף ברכות, כפתגם של מינים.

שם: „שמים, בקשו רחמים עלי!״. —

על פי עבודה זרה יז ע"א: „שמים וארץ, בקשו עלי רחמים!״.

עמ' 184: „אם בעץ לח נפלה שלהבת, אף כי בעץ יבש. — השווה: „אם בארזים נפלה שלהבת — מה יעשו אזובי (ה)קיר?״. —

כדאי לציין, שבפי ילדינו ובתקליטי „קול ישראל״ מושר משל זה בנוסח, מה יגידו איזובי הקיר. ואמנם כך הוא באידיש: „אז די נאסע ביימער ברענען, וואס זאלען שוין די טרוקענע זאָגען?״ (בערנשטיין, מס' 363). ואת המקבילה ממסכת מועד קטן כבר הביא ליבל טויבש (תלמודישע עלעמענטען אינ'ם יידישען שפריכוואָרט, ווין תרפ"ח, עמ' 21, מס' 37). ואולם ח"ש סאמעט (השפעת ספרותנו העתיקה על

פתגמי העם, עמ' 34, מס' 163) השכיל לציין לפיוט, אנוש
מה יזכה, בשחרית יום הכיפורים: בלחים אם תבער האש /
מה בחציר יבש? ויש להוסיף גם את הפיוט, אומץ אדירי
כל חפץ, במוסף אדר"ה: אם אש אחזה בלחים / אז ינועו
יבשים כסוחים. ועיין יחזקאל כא, ג: והנני מצית בך אש
ואכלה בך כל עץ לח וכל עץ יבש. והנני להעיר תשומת
לב הקוראים למאמר, אם בלחים אחזה אש — מה יעשו
יבשים? שהביאו רבניצקי—ביאליק (ספר המשלים והפתגמים,
ברלין תרפ"ד, סוף עמ' 61, סימן שסג; ספר האגדה, ת"א
תשי"ז, עמ' תרמד, סימן תג) בשם "תנא דבי אליהו רבה,
פרק יד", ואני חיפשתי ולא מצאתיו.

עמ' 185: "אין דבר טוב יוצא מתוך מריבה". —

מפורש הוא בשמות רבה ל, יז: אין דבר טוב ואין
שלום יוצא מתוך מריבה.

שם: "אחרית קטטה — חרטה". —

מפורש הוא במבחר הפנינים ג, י.

שם: "עינים לכותל". —

השווה: פרקי רבינו הקדוש, פרק ג: עינים להרים
ואזנים לכותלים.

שם: "תחלת המעשה כחצי המעשה". —

השווה: ההתחלה הוא יותר מחצי הכל. המקורות
רשומים אצל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים, ירושלים
תשי"ז, עמ' 191, סימן 3141.

עמ' 186 : „המעים ישאו את הלב“. —
השווה : כריסא טעינא רגליא' (בראשית רבה ע, ח)
= הכרס טוענת את הרגלים.

שם : „אם חטא החמור, אל תאשם המרדעת“. —
השווה : מי שאינו יכול להכות לחמור מכה את האוכף'
(תנחומא פקודי ד).

עמ' 188 : „ימים יחכימו“. —
השווה : הימים יחכמוהו במה שלא ידע (מבחר הפנינים
מב, כו).

שם : „קשת דרוכה מאד — תשבר“. —
עיין אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לטיניים, ת"א
1959, סימן 353.

עמ' 189 : „אין רגע בלי פגע. — כבר בא בשירת ר' יהודה
הלוי“. —
לא דק. ריה"ל אומר : בלי נגע. אבל מקורו בבתי
הנפש והלחשים ובשל"ה, ראה דוידזון, אוצר המשלים
והפתגמים, ראש עמ' 94.

שם : „אשר יורע אהבה הוא יקצור רחמים וחנינה. — על משקל
הפתגם במשלי (כב, ח) — אף כי לרעה ולשלילה : זורע
עולה יקצר און“. —
עיין : אלקושי, סימן 1608.